

Landvolkbevægelsen i Slesvig-Holsten

af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt

Den slesvig-holstenske Landvolkbevægelse (*Landvolkbewegung*) har været genstand for flere undersøgelser, hvoraf de mest kendte er Rudolf Heberles og Gerhard Stoltenbergs. Denne slesvig-holstenske protestbevægelse kan ikke ses som isoleret fænomen; som bl.a. vist af Hans Beyer. Med hensyn til kronologi og forudsætninger stod den nemlig i nær sammenhæng med andre agrare protestbevægelser – ikke kun i Tyskland, men også i andre europæiske stater, som eksemplet "Bondens Selvstyre" i Sønderjylland viser (H. Beyer, Hans Schultz Hansen). I det følgende skal landvolkbevægelsen kort søges skildret og placeret i sin regionale sammenhæng.

Kejserrige, krig og inflation

Under kejserriget 1871-1918 befandt landbruget i den preussiske provins Slesvig-Holsten sig generelt i en fordelagtig situation med god afsætning og fortjeneste.

Første Verdenskrig medførte imidlertid et brud i udviklingen, der fik både po-

sitive og negative konsekvenser. Indtil ca. 1870 havde geestegnene i midtlandet været landbrugsmæssigt tilbagestående; men herefter moderniserede disse egne produktionen ved hjælp af kredit, så den kom til at svare til de behov, som opstod i det hastigt industrialiserede tyske samfund. I marskegnene og i det østlige bakkeland havde kredittagning gennem generationer været et anerkendt finansieringsmiddel. Under krigen mindskes den gæld, som alle egne nu var fælles om, som følge af det reelle fald i pengeværdien. Landbrugets skyldnere kunne altså let afbetale deres gæld, takket være de stigende indtægter, som krigen ligeledes gav, særlig da inflationen (50 % mellem 1914 og 1918) tog voldsomt til efter krigens slutning og reducerede den gamle hypoteksgæld til næsten intet.

På den anden side krævede krigen netop særlig i landdistrikterne sine ofre af mennesker og heste. På de fleste brug undlod man de nødvendige investeringer i driften på grund krigens, der umuliggjorde køb af de fleste

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, dr., M.A., (f.1948), Oberarchivrat ved Staatsarchiv Hamburg, formand for Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Har skrevet mange artikler og flere bøger om Slesvig-Holstens økonomiske og sociale historie.

An ihre Seite.
Schleswig-Holsteins
Kämpfer ringen um
Seimat und Scholle **wie ehelich u. tuen!**

S O

Was wollen wir erringen?

Sie eheliche Arbeit — ehelichen Lohn!
Arbeit wird Schamheit, wenn der Richter den faulen barockieren mag. Arbeit wird Anklam, wenn die Steuerbrände den ärchtlichen betruhl. Arbeit wird Qual, wenn das Schiefengericht des Parteipolitikers ihm den Jahreslohn des Arbeiters einbringt.

Erhaltung des letzten deutschen Eigenbesitzes
Durch Vertilgung der Kriegs-
schulden soll das Volk mens-
lich frei werden, durch Dre-
gung des höchsten Einkommers
in Literatur und Kunst muß
es kühn gesund und Mut
und ohne Misserstanden.

Wiedergewinnung von deutscher Kultur und Ehre
Die kühn parlamentarische System mit-
samst seinen Parteien, Bonzen und Dilennen.

Was wollen wir vernichten?
30 Parteien — Schwandden — Mehrheitsentscheide, die keine sind — Auf-
hebung der Parteien — kaiserliche Errengeordnungen! Immerhoff dieses Systems
samt daher keine Partei aus reiten. Nicht hinein in des Schicks, um es um-
schließen — hebrere bewiese aus dem Schicks, sonst werden sie ir umgehoben,
wie Weber soll alle antretlichen Männer und Parteien, die glauben, unterhalten
zu müssen. Nehmen wir diesem System die Lebensmöglichkeit durch Vertilgung
jeder politischen Mitarbeit. — es fällt von selbst!

Die kühnen soll tanzen, Je Härter der Druck des Systems, desto feiler unter
Kampferwille. — Penliche Drüber aus allen Gassen, treier an zum Kampf,
Schüler an Schüler werden wir Zeit und Vaterland vor dem Kaiserreich retten!

Die Schleswig-holsteinischen Kämpfer

Flyveblad fra Landvolkbevægelsen

investeringsgoder, og man satte i stedet bl.a. penge i Det tyske Riges krigslån. Bagsiden af inflationen viste sig i, at landbrugets talrige kreditgivere, aktionærer og sparere, som havde deres formue i banker og sparekasser faktisk blev ruineret af det fremadskridende fald i pengeværdien, et forhold der accentueredes med hyperinflationen i 1923. Denne udvikling blev kun forstærket af den tilbøjelighed til at trække sig tilbage som rentiers i byerne efter at have solgt deres gårde, som Elbegnenes og vestkystens marskbønder havde haft i tiden op til 1. Verdenskrig.

Dette var den udgangssituation, som fra starten hvilede tungt på den unge Weimar-republik. Netop inflationens negative aspekter blev almindeligt taget som udtryk for, at de politisk herskende ikke var deres opgave voksen.

Landbrugets genopbygning 1919-1926

Genopbygningen af det slesvig-holstenske landbrug kunne påbegyndes ret hurtigt efter krigsafslutningen 1918.¹ Hjemmemarkedet var i stor udstrækning beskyttet mod import på grund af den tyske valutas svækkelse. Hertil kom, at udenlandsk kapital temmelig hurtigt begyndte at tilflyde Det tyske Rige og her satte gang i erhvervslivet i form af kredit. Disse kreditter adskilte sig imidlertid fra, hvad de fleste landbrugere kendte fra Kejserrigets tid: De havde en rentefod (op til 12 %), som var langt højere end niveauet i førkrigstiden (4-6 %). Ved den ny kreditoptagning udviste de fleste landbrugere da ikke den nødvendige forsigtighed og pådrog sig en gæld, der oversteg deres økonomiske formåen. Den organiserede realkredit i provinsen Slesvig-Holsten androg i 1928 167 millioner Reichsmark (RM), 1929 204 millioner RM og i 1930 hele 223 millioner RM. Denne høje kreditbelastning gjorde landbruget stærkt afhængigt af stabil afsætning, og det er klart, at prisfald måtte give sig øjeblikkelige og katastrofale udslag. På dette punkt var der ganske vist markante forskelle inden for regionen. Differentierede bedrifter,

som de fandtes i Angel og i Holstens østlige bakkeland og også på store dele af geesten, var mindre udsatte for konkurser som følge af svigtende indtægter i en produktionsretning end andre, der spekulativt havde lagt sig fast på kun *et* produkt. Det sidste var først og fremmest tilfældet i marskegnene, men også i geestregionerne i storbyernes nærmere opland. Da hovedudviklingen i landbrugets afsætning i 1920'erne faktisk var underkastet kraftige svingninger, måtte dette få konsekvenser i Slesvig-Holsten.

Prisfald og tvangsauktioner 1926-1933

I 1920'erne og i 1930'ernes begyndelse skete der prisfald på svin 1926/27, på hvede 1926/28 og 1930/33, på byg 1928/29 og 1931/32, på kartofler 1928/30 og 1931/33, på okser 1930/32. Følgen af dem blev, at antallet af konkurser først steg og så svulmede op til en foruroligende størrelse (tab. 1).

Ikke sjældent blev tvangssalgene udløst af statslig indkrævning af skat-terestancer. Skattebyrden var nemlig steget som følge af krigsskadeserstatningerne og det offentliges stigende ansvarsområde, der bl.a. var en følge af sociallovgivningen. Mens der 1913/14 på en ha landbrugsjord hvilede skatter på 6-11 Mark, var byrden 1926 steget til 15-49 RM. Hertil kom de stigende lønninger og socialudgifter for gårdbrugere.

Dette forhold udløste en omsiggribende protestbevægelse i den slesvig-holstenske landbefolkning, som også i vore dage – med datidens terminologi – betegnes "Landvolkbevægelsen".

Politisk radikalisering

De slesvig-holstenske bønder fremstod under kejserriget gennemgående som loyale statstro samfundsborgere, trygge og sikrede ved den gode afsætning, beskyttelsestoldpolitikken gav

År	Antal brug	Størrelse (ha)	Gennemsnitlig størrelse (ha)
1924	1	8	8
1925	16	210	13
1926	45	919	20
1927	32	1018	33
1928	64	850	13
1929	89	2913	33
1930	94	3364	36
1931	135	2931	22
1932	190	4145	22

Tabel 1.
Tvangsauktioner i Slesvig-Holsten 1924-32.
Kilde: *Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins*, udg. af Statistisches Landesamt, Kiel 1967, Tab. VII. 10.

dem.² Årene omkring kejserrigets fald rystede dem i deres forståelse af politik og samfund, hvad der kom til udtryk, da store dele af landbefolkningen ved Weimar-republikkens første valg bevægede sig mod "venstre". Hurtigt blev Det Tysk-Nationale Folkeparti (Deutsch-Nationale Volkspartei, DNVP) imidlertid bøndernes parti. Her fandt man stærke royalistiske og antirepublikanske kræfter. Bønderne selv engangerede sig dog næsten ikke partipolitisk og organisatorisk, og deres politiske præferencer viste de kun ved valgene. Det blev først landbrugets forværrede forhold, som fik bønderne til at søge veje, som lå ved siden af partierne og landbrugets erhvervsorganisationer, veje, som førte fra vælgernes passive holdning mod demonstranternes aktive.³

Landbrugsorganisationer og Landwirtschaftskammer

Tendensen til aktiv, men uorganiseret protest blev styrket af, at landbrugerne ikke besad en enkelt samlende organisation.⁴ De delte sig i tre forskellige forbund: *Bund der Landwirte* (BdL) (efter 1918 forkortet til "Landbund"), som oprindeligt lå tæt på DNVP, men fra 1926 orienterede sig mod det nationalsocialistiske tyske arbejderparti (NSDAP), og som først og fremmest rummede de store brug over 100 ha, *Bauernverein*, som var middelbrugenes organisation, samt *Provinzialverband der Mittel- und Kleinbetriebe Schleswig-Holsteins*, der

også rummede de mindre brug. De to sidstnævnte fusionerede i 1928, presset af landbrugets dårlige vilkår. Der var tendenser mod enhed; men de forskellige erhvervsinteresser gjorde, at alle tendenser mod fuldstændig fusion forblev forgæves. I 1928 opstod så *Schleswig-Holsteinische Bauernbund* som de utilfredses samlingssted.

Det statsligt anordnede centrale organ til landbrugets fremme, *Landwirtschaftskammer*, kunne ikke stikke linjen ud for landbruget, da bøndernes egen organisatoriske spaltning afspejlede sig her. Eftersom *Landwirtschaftskammer* blev anset for en integreret del af Preussen, der var den største forbundsstat i Weimarrepublikken, og af hele det statslige bureaukrati, var dets stilling prekær. For at sikre egne midler i de svære tider, måtte kammeret gribe til tvangsudskrivning af de skatter, som loven gav dem ret til, hvad der yderligere diskrediterede organisationen for mange landmænd.

På baggrund af de organisatoriske forhold, der ikke tillod en slagkraftig repræsentation af interesser over for en tilsyneladende almægtig og bondefjendtlig stat, så de slesvig-holstenske bønder sig nødsaget til at udvikle egne institutionaliserede organisations- og protestformer.

De første protestmøder

Allerede i maj 1926 kom det til enkelte protestmøder og demonstrationer i

Slesvig-Holsten, hvor det blev krævet, at skattelovgivningen skulle ændres, at "ågerrenten" blev afskaffet, og at Slesvig-Holsten løsrev sig fra Preussen. Tilstandene blev dog herefter for en tid roligere, da afsætnings-situationen forbedrede sig lidt. Da der imidlertid ved slutningen af 1927 indtraf en ny krise, som pressede markedspriserne ned under produktions-kostningerne, kom det i januar 1928 til demonstrationer i de større byer med i alt over 140.000 deltagere. Fordringerne rettede sig atter imod "ågerrenten", og kravet var landbrugets selvstyre i Det tyske Rige. Det blev understreget, at stat og kommuner skulle føre en restriktiv udgiftspolitik, så de kunne sænke skatterne. Af de tre landbrugsorganisationer skulle der dannes et forbund, "*Landvolkbund*". Disse krav udløste stærk uro hos både Preussens og hele rigets regering. En delegation af landbrugere blev indbudt til en drøftelse med kansler Marx i Berlin. Denne indbydelse førte – om det så var tilsigtet fra statens side eller ej – til en første spaltning af protestbevægelsen: Delegationens optimisme stod over for pessimismen hos de mange, som ikke kunne tro på regeringens løfter og som argumenterede for skattenægtelser og stærkere protester.

Protesterne breder sig

"Kamp-fraktionen" havde sit tyngdepunkt på Vestkysten. Her var det Claus Heim fra Norderditmarschen

og Wilhelm Hamckens fra Ejdersted, som arrangerede møder med januardemonstrationens organisatorer.⁵ Man besluttede at udsende et opråb om skattestrejke. Møder af den slags blev gennemført månedligt i hele Slesvig-Holsten, uden at det dog kom til en fast organisationsstruktur. Derfor udsprang de aktioner, som enkeltpersoner og grupper af landbrugere udførte, heller ikke som resultat af en strategi eller en taktik, der var fastlagt ved flertal. Først kom det til isolerede aktioner mod avisredaktioner eller kolleger, som forholdt sig kritisk eller distanceret over for Landvolkbevægelsen. Men så begyndte man skattestrejken i efteråret 1928. Claus Heim indrykkede en annonce i "*Heider Anzeiger*" med teksten: "Fra i dag betaler jeg ikke skat mere!" Andre bønder fulgte efter.

Et andet kampmiddel blev forhindring eller boykot af tvangsauktionerne. Bønderne forsamlede sig på den pågældende gård og afgav ikke bud på auktionen samtidig med, at de satte købsinteresserede og folk, som vovede at byde, under tryk. Myndighederne indsatte så til gengæld politi for at gennemføre panteforretninger med magt.

Bondeopstanden i Beidenfleth

Konfrontationernes foreløbige højdepunkt nåede man i den såkaldte "bondeopstand i Beidenfleth". Hos de to gårdbesiddere Kock og Kühl i Beiden-

Protesterende slesvig-holstenske bønder afbrænder halm i Beidenfleth den 19. november 1928. Efter postkort fremstillet af Landvolkbevægelsen.

fleth (Kreis Steinburg) skulle der tages en okse i pant til dækning af skyldige kommuneskatter. Den 19. november 1928 mødte kommunens repræsentant frem for at gennemføre udpantningen; men talrige naboer havde da forsamlet sig, og med trusler og afbrænding af halmbål fik de forhindret, at dyrene forlod gården. Succes'en var begrænset: kort efter blev okserne afhentet af et opbud af politi, som ikke havde kunnet overvindes uden massiv vold. Umiddelbart herpå kom det til et protestmøde i Itzehoe med deltagelse af over tusinde bønder, og allerede tre dage senere stod de to okser igen på deres gårde i Beidenfleth: deres salg på Hamburgs kvægmærked var blevet forhindret af vrede bønder.

Bombeattentater

Disse hændelser satte sindene i kog. For mange bønder var den passive modstand ikke længere tilstrækkelig; de ville give tydelige tegn. I foråret 1929 satte en serie bombeattentater på statslige og kommunale kontorer ind og varede ved til september. Sprængstoffet blev hentet i Ruhrområdet. Til attentaternes mål hørte landrådskontorerne i Itzehoe og Nibøl; men heldigvis opstod kun materielle skader. Den 11. september 1929 blev en pensioneret kaptajn Nickels arresteret, efter at en landmand fra Krempdorf havde angivet ham. Nickels viste sig at være bombegruppens vigtigste kurer, og på grundlag af hans udsagn kunne yderligere 30 personer arresteres. I september 1930

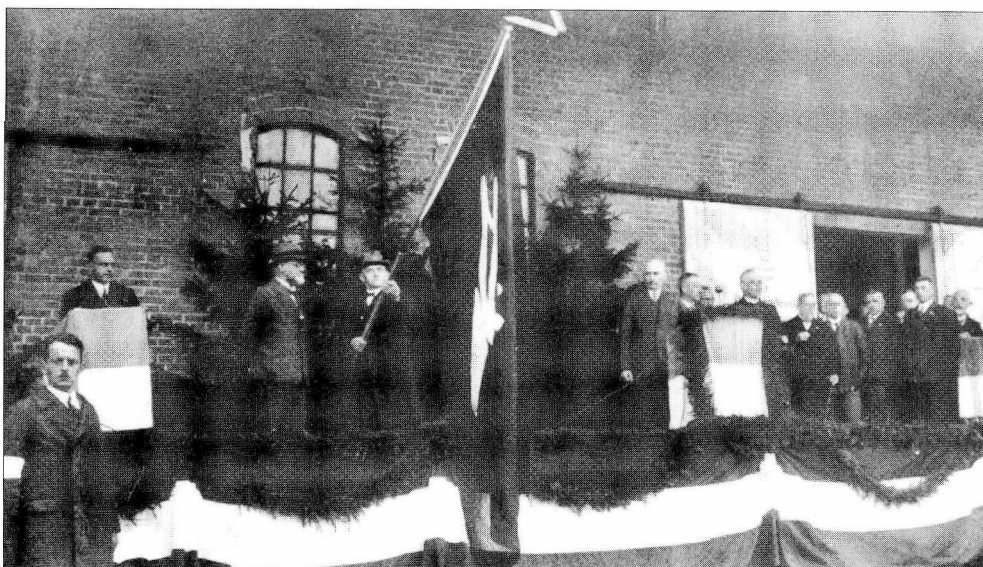
kom de for landsretten i Altona, hvor to blev idømt 7 års tugthus, fem fik mellem 5 og 6 år; mens andre dømtes til fængsel eller bødestraf.⁶

Demonstrationen i Neumünster

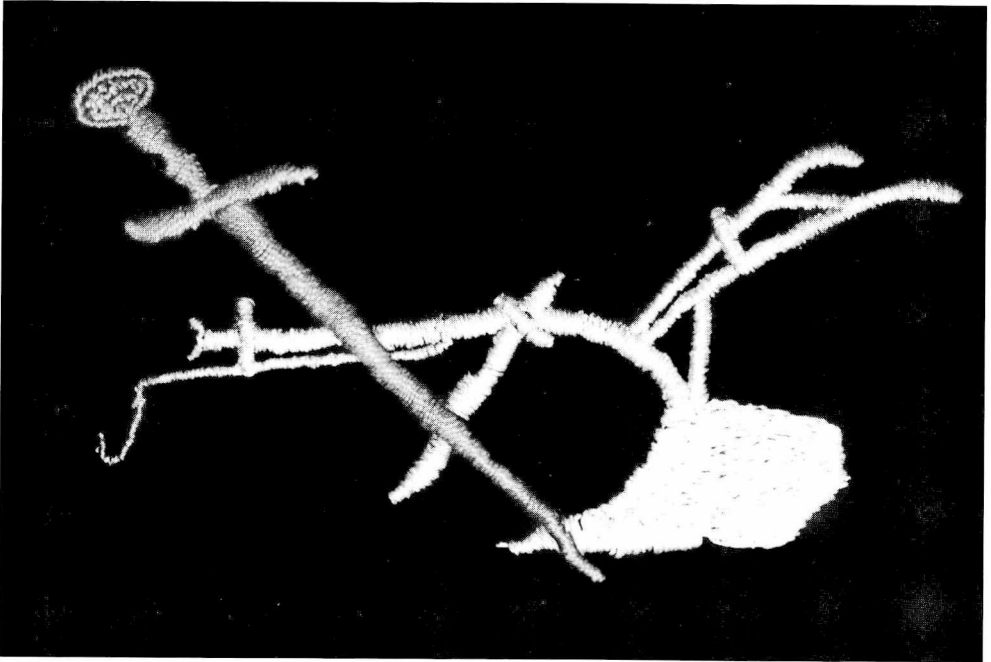
Bombelægger-gruppen var for radikal for de fleste landbrugere. Dens medlemmer forblev outsiders i Landvolkbevægelsen, også selv om mange hilste attentaterne velkommen eller i det mindste hørte om dem med skadefryd. Landbrugernes store flertal foretrak i stedet legale eller halvlegale midler. Da Ejderstedbonden Wilhelm Hamckens den 1. august blev løsladt fra fængslet i Neumünster efter en

måneds fængsel på grund af skatteenægtelse, modtog flere hundrede mennesker ham ved porten. Politiet måtte rydde gaden med dragne sabler og beslaglagde Landfolkets netop kreerede fane.⁷ I mellemtiden blev Hamckens efter ordre fra myndighederne overført til Flensborg og løsladt her. De slagne bønder forsamlede sig straks til protestmøde i kvægauktionshallen i Neumünster, men også dette møde blev opløst af politiet.

Landbrugernes svar på disse begivenheder kom i form af forkyndelse af en boykot mod byen Neumünster. Denne boykot blev faktisk gennemført og bragte middelstandens erhvervsdri-

Ved en højtidlighed i Neumünster i 1929 blev Landvolkbevægelsens sorte fane, som havde været beslaglagt af myndighederne, givet tilbage til bønderne.

Landvolkbevægelsens fane viste på sort grund en hvid plov, hvorover et rødt sværd var lagt. Fanen blev for at fuldende bondekrigssymbolikken fæstnet til en le med et ligesmedet blad.

vende i byen på fallittens rand. Byens borgmester måtte gå af. Til sidst gennemførte byens forretningsdrivende en bodsbetaling til Landvolkbevægelsen og en højtidelig tilbagelevering af bevægelsens fane.

Protesterne ebber ud

Bombeattentaterne udgør sammen med begivenhederne i Neumünster højdepunkter i den slesvig-holstenske Landvolkbevægelses korte historie. Efter fængslingen af Heim og gruppen omkring ham svækkedes kamp-

kraften. Ganske vist var der endnu store demonstrationer med Hamckens som organisator, men det viste sig, at engagementet udeblev. Hamckens var i langt større grad end Heim villig til at samarbejde med staten.

Fra den 11. januar 1929 havde bevægelsen i Itzehoe udgivet avisen "Das Landvolk", først som ugeblad, dernæst som dagblad. I september 1929 nåede den et oplag på 90.000 eksemplarer, men det svandt snart. Redaktøren Bruno von Salomon forlod avisen for efter nogen tid via forskelli-

ge nationalrevolutionære grupperinger at havne i det kommunistiske parti (KPD). Midt i året 1931 blev avisen, som nu var helt betydningsløs, forbudt og udgivelsen stoppede.

Organisationen *“Die Nothilfe”* var dannet for at hjælpe mod skattetryk og tvangsauktioner. Den blev grundlagt ved møder den 4. marts i Itzehoe, Garding, Læk, Egernførde, Rendsborg og Husum, som der blev indkaldt til med løbesedler, der meddelte:

“Beslutninger, ansøgninger, taler, protester har hidtil været forgæves. Da er kun selvhjælpen tilbage. Tusinder af bøndergårde står foran tvangsauktion. ... Alle de, som ikke mere er i stand til at opfylde deres forpligtelser over for riget, staten, kommunerne, bankerne o.s.v., opfordres til samlet at møde op. Til handling for frihed og ret!”⁸

I Itzehoe kom der ca. 1.200 mennesker til mødet og udnævnte en *“Nothilfe”* bestående af 7 mand, der – naturligvis forgæves – fremstillede sig for kredsforvaltningen i Steinburg som en kontrolinstans, indsat af det *“nødlidende folk”*.

Avisen *“Das Landvolk”* og organisationen *“Nothilfe”* forblev de eneste fastere former for organisatorisk værktøj, som Landvolkbevægelsen skabte. Men heller ikke de kunne opfange landbrugernes svindende kræfter og den manglende interesse, som desillu-

sioneringen skabte. Hertil kom, at den statslige undertrykkelse tog til: Indledningsvis stod forvaltning og politi hjælpeløse over for bøndernes protester; men de mobiliserede snart større vilje til at værgе sig mod de truende aktioner. Den 11. september 1930 ville omkring 5.000 bønder forhindre, at der blev afgivet bud ved en tvangsauktion i Kellinghusen i Holsten – men blev drevet bort med knippslag af politiet. Fra nu af var det i stigende grad nationalsocialisterne i NSDAP med dets SA (Sturmabteilung), der påtog sig at forhindre tvangsauktionerne.

Landvolkbevægelsen og national-socialismen

Hermed er spørgsmålet om sammenhængen mellem Landvolkbevægelsen og nationalsocialismen rejst. Det kan besvares temmelig entydigt: NSDAP bekæmpede Landvolkbevægelsen, fordi den udgjorde en konkurrent. Bevægelsen forhindrede nemlig, at landbrugerne trådte ind i NSDAP. Det var heller ikke muligt at indlemme bøndernes protestbevægelse i det nationalsocialistiske parti, da mange ældre bønder – skønt de nok kunne acceptere egne halvlegale aktioner – stod stærkt skeptiske over for det *“unge”* partis bølgeagtige og voldelige optræden. Det er dog slående, at der er store overensstemmelser mellem nationalsocialisternes og Landvolkbevægelsens programmer: Også Landvolkbevægelsen undsagde kraftigt systemet (Weimar-

republikken), også her fandt man stærke racistiske tendenser, der kom til udtryk i åben antisemitisme. Det var tydeligt, at mange af Landvolkbevægelsens medlemmer var disponerede for en fascistisk løsning på de økonomiske og samfundsmæssige problemer. På denne baggrund var det, at NSDAP forstod at træde ind som et alternativ for den hensygnende Landvolkbevægelse: i takt med at protestbevægelsen klingede ud, meldte først

og fremmest yngre landmænd og bondesønner sig i stigende grad indpartiet. Skønt nogle af de mest fremtrædende medlemmer af Landvolkbevægelsen var og blev modstandere af nationalsocialisterne (f.eks. Claus Heim⁹), kan det ikke overses, at landbrugernes reaktionære sociale bevægelse var med til at berede vejen for den tyske fascismes magtovertagelse.

LITTERATUR:

Hans Beyer: "Die Agrarkrise und die Landvolkbewegung in den Jahren 1928-1932. Ein Beitrag zur Geschichte "revolutionärer" Bauernbewegungen zwischen den beiden Weltkriegen", *Archiv für Agrargeschichte der holsteinischen Elbmarschen*, 5, 1983, s. 156-187.

Hans Beyer: "Die Landvolkbewegung Schleswig-Holsteins und Niedersachsens 1928-1932", *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde*, 15, 1957, s. 173-202.

Hans Beyer: "Der Friese Cornelius Petersen und "Bondens Selvstyre"", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 10, 1962, 1, s. 212-230.

Ehrenfried Friedrich: *Ursachen, Verlauf und agrarhistorische Bedeutung der Landvolkbewegung in Schleswig-Holstein von 1928-1930*, Diss. agrar. Univ. Leipzig 1967.

Hans Werner Gondesens: "Die Landvolkbewegung 1929", *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest*, 35, 1987, s. 48-73.

Hans Schultz Hansen: "De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden", i dette nr. af *Bol og By*.

Samme: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Aabenraa 1994.

Rudolf Heberle: *Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*, Stuttgart 1963 (Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, Nr 6).

Susanne Heim: *Die Landvolkbewegung in Schleswig-Holstein 1928/29. Eine Analyse ihrer sozioökonomischen Entstehungsbedin-*

gungen und politischen Aktionsform, Dipl. Arbeit pol. Univ. Hamburg 1980.

Peter Hopp: "Bodenkampf und Bauernbewegung. Von der Anfangsphase der Kreditanstalt Vogelsang bis zum Ende der Sammlungsbewegung. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Minderheit in Nordschleswig." *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein*, 100, 1975, s. 217-320 (s. 231 ff. "Bondens Selvstyre").

Michelle LeBars: *Le Mouvement Paysan dans le Schleswig-Holstein 1928-1932*, Bern-Frankfurt/M. 1986 (Contacts. Sér. 3: Etudes et documents. Vol.2).

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: "Landwirtschaftspolitik und landwirtschaftliche Entwicklung in Schleswig-Holstein 1933-1945", *"Wir bauen das Reich."* *Aufstieg und erste Herrschaftsjahre des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein*, udg. af E. Hoffmann og Peter Wulf, Neumünster 1983, s. 273-308.

Klaus-J. Lorenzen-Schmidt: "Die Landvolkbewegung in Schleswig-Holstein", *Schleswig-Holstein unter dem Hakenkreuz*, udg. af U. J. Diederichs og H.-H. Wiebe, Bad Segeberg-Hamburg 1985, s. 43-52.

Walter Luetgebrune: *Neu-Preußens Bauernkrieg*, Hamburg-Berlin-Leipzig 1931.

Reimer Möller: "Zur Landvolkbewegung und ihren ökonomischen Entstehungsbedingungen", *Archiv für Agrargeschichte der holsteinischen Elbmarschen*, 10, 1988, s. 48-57.

Reimer Möller: "Zur wirtschaftlichen Lage der Landwirtschaft und zur kommunalen Agrarkrisenbewältigungspolitik im Kreis Steinburg 1927-1930", *Archiv für Agrargeschichte der holsteinischen Elbmarschen*, 10, 1988, s. 1-5.

Peter Petersen: *Fliegender Sand. Ein Leben für das Bauertum im 20. Jahrhundert*, Ahrenholzfeld 1984.

Friedrich Priewe: "Der Aufstand des Landvolks", *Schleswig-Holstein*, 1980, s. 19-21.

Richard Schapke: *Aufstand der Bauern*, Leipzig 1933.

Carsten Schröder: "Die Lebenserinnerungen von Carsten "Loth" Schröder 1903-1937", *Archiv für Agrargeschichte der holsteinischen Elbmarschen*, 6, 1984, s. 1-49.

Gerhard Stoltenberg: *Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933*, Düsseldorf 1962 (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Bd. 24).

Thyge Thyssen: *Bauer und Standesvertretung. Werden und Wirken des bauertums in Schleswig-Holstein seit der Agrarreform*, Neumünster 1958 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 37).

Timothy Alan Tilton: *Nazism, Neo-Nazism, and the Peasantry*, Bloomington 1975 (Indiana University Social Science Series, 31).

NOTER:

1. En fin sammenfatning findes hos Rudolf Heberle: *Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*, Stuttgart 1963. Dette værk udkom på engelsk i *Baton Rouge*, Ill. allerede i 1946 under Heberles eksil.
2. En undtagelse danner den såkaldte "Capri-tid", hvor beskyttelsestolden for en tid blev sænket, hvad der førte til dannelsen af interesseorganisationen "*Bund der Landwirte*", som var præget af godsejerinteresser.
3. Den bedste analyse af den samlede udvikling er stadig Heberle 1963 (se note 1). Sammenlignet med denne fremstilling er Stoltenbergs analyse mindre dybtgående og er da også overvejende bygget på avisberetninger - Gerhard Stoltenberg: *Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933*, Düsseldorf 1962. Holdningen hos en del af bønderne kan eksemplificeres med et citat af C. H. Schröder fra Grevenkop (Kreis Steinburg): "Som ung bonde var jeg ikke erhvervs-mæssigt organiseret. Min ven og nabo Vick Stahl sagde engang til mig: "Heinrich bliv på din gård, lad være at bekymre dig om noget, bliv ved dit møg, så går det dig godt." Efter krigen (dvs. 1. Verdenskrig) blev det dog anderledes. Aldrig før havde grund og jord, fædrenes arv, været så truet som dengang. ... Tysklands regeringskredse ville støttet på den internationale finans- og børsverden – jøderne – undertrykke den tyske bonde til hjemløs, til liv-
- egen, til renteslave. Det kunne vi ikke finde os i, denne svindelmandøvre måtte vi gøre modstand over for." Carsten Schröder: "Die Lebenserinnerungen von Carsten "Loth" Schröder 1903-1937", *Archiv für Agrargeschichte der holsteinischen Elbmarschen*, 6, 1984, s. 1-49, her s. 37.
4. Jfr. Thyge Thyssen: *Bauer und Standesvertretung. Werden und Wirken des Bauertums in Schleswig-Holstein seit der Agrarreform*, Neumünster 1958, særlig s. 373 ff. Thyssen havde oplevet hele tiden som medarbejder ved *Landwirtschaftskammer*.
5. Jfr. Susanne Heim: *Die Landvolkbewegung in Schleswig-Holstein 1928/29. Eine Analyse ihrer sozioökonomischen Entstehungsbedingungen und politischen Aktionsform*, Dipl. Arbeit pol. Univ. Hamburg 1980. Dette arbejde af en efterkommer af "bondegeneralen" Claus Heims er desværre forblevet utrykt, skønt det bygger på mange værdifulde private overleveringer, eksempelvis "Lied der Höllenmaschinisten", s. 146.
6. Ang. udviklingen af denne fraktion se Heim 1980 (note 5), s. 101-117.
7. Ang. fanen se Peter Petersen: *Fliegender Sand. Ein Leben für das Bauertum im 20. Jahrhundert*, Ahrenholzfeld 1984, s. 60 f.
8. Citeret efter Walter Luetgebrune: *Neu-Preußens Bauernkrieg*, Hamburg-Berlin-Leipzig 1931, s. 65.
9. Jfr. Heim 1980 (note 5), s. 122-132.